Πρωτότυπη Εργασία

Συγκριτική μελέτη νοσηλευτικής κίνησης του «Κοργιαλενείου-Μπενακείου Νοσοκομείου Ε. Ε. Σ.» και του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» (1931-1936) : πηγές πληροφόρησης του νοσηλευτικού χάρτη της Αθήνας του Μεσοπολέμου. (Μέρος Α΄)

Νικόλαος Παγκράτης,
Κων/νος Τσιάμης,
Μαρία Μάνδυλα - Κουσουνή,
Ιωάννα Αθανασοπούλου,
Δημήτρης Ανωγιάτης - Pelé

ΜΠΣ Ιστορική Δημογραφία, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο Κέρκυρας

Περίληψη: Η εργασία εξετάζει το νοσολογικό φάσμα της Αθήνας στη διάρκεια του Μεσοπολέμου με τη βοήθεια των αρχείων δύο μεγάλων φιλανθρωπικών θεραπευτηρίων: του «Κοργιαλενείου – Μπενακείου» Νοσοκομείου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και του Θεραπευτηρίου « Ο Ευαγγελισμός» (1931-1936). Από επίσημες εκθέσεις της εποχής διαπιστώνεται ο επιπολασμός επικίνδυνων νοσημάτων για τη Δημόσια Υγεία, αλλά και άλλων ασθενειών, που απασχολούν διαχρονικά την Παθολογία και τη Χειρουργική. Η έλευση των προσφύγων, που στερούνταν κάθε υγειονομικής φροντίδας, επέτεινε την κρίση στις παροχές υγείας, ενώ ταυτόχρονα άλλαξε και ο επιδημιολογικός χάρτης της χώρας. Την περίοδο αυτή, κυριαρχούν τα λοιμώδη νοσήματα, ενώ το φάσμα διευρύνεται και σε άλλα νοσήματα, όπως αυτά του πεπτικού και του αναπνευστικού συστήματος.

Διεύθυνση αλληλογραφίας:
Δημήτριος Ανωγιάτης-Pelé
ΜΠΣ Ιστορική Δημογραφία
Τμήμα Ιστορίας,
Ιόνιο Πανεπιστήμιο Κέρκυρας
E-mail: pele@ionio.gr

Λέξεις κλειδιά:
Θεραπευτήριο Ευαγγελισμός, Ιστορική Δημογραφία, Κοργιαλένειο Νοσοκομείο, Μεσοπόλεμος, Νοσολογία

Μέρος Α΄

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία εξετάζει τα στοιχεία θνησιμότητας και νοσηρότητας της Αθήνας της περιόδου 1931-1936, χρησιμοποιώντας και αναλύοντας τα αρχεία δύο μεγάλων φιλανθρωπικών θεραπευτηρίων: του «Κοργιαλενείου – Μπενακείου» Νοσοκομείου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού και του Θεραπευτηρίου « Ο Ευαγγελισμός». Σκοπός της μελέτης είναι η αποτύπωση του νοσολογικού φάσματος που επικρατούσε στην Αθήνα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Στην Ελλάδα εκείνης της εποχής η υγειονομική κατάσταση περιγράφεται ως «οικτρά από πάσης απόψεως» με τη γενική θνησιμότητα του πληθυσμού να παρουσιάζεται υψηλότερη σε σύγκριση με τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη [1]. Οι συνθήκες νοσηλείας κρίνονταν ανεπαρκείς και σε ορισμένες περιπτώσεις επικίνδυνες για τη δημόσια υγεία [2].

Η έλευση των προσφύγων, που στερούνταν κάθε υγειονομικής φροντίδας και ζούσαν κάτω από άθλιες συνθήκες στέγασης και σίτισης, επέτεινε την κρίση στις παροχές υγείας. Επιπλέον, η απουσία σχεδιασμού ενός αποκεντρωμένου συστήματος παροχών υπηρεσιών υγείας οδηγούσε μεγάλο αριθμό ασθενών από την επαρχία στην πρωτεύουσα [3].

Υλικό-Μέθοδος

Τα αρχεία του θεραπευτηρίου «Ευαγγελισμός» αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας και μελέτης προϋπάρχουσας εργασίας του ΠΜΣ «Ιστορικής Δημογραφίας», του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου Κέρκυρας.[4-9] Μετά την καταγραφή και την ομαδοποίηση των αρχείων «Κοργιαλενείου – Μπενακείου» πραγματοποιήθηκε αντιστοίχιση και σύγκριση με τα στοιχεία του θεραπευτηρίου «Ευαγγελισμός» στην υπό μελέτη περίοδο[10-11]. Η αντιστοίχηση των ασθενειών σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δύσκολη έως ανέφικτη, επειδή τα δύο νοσοκομεία χρησιμοποιούν διαφορετική ταξινόμηση. Νοσήματα, που βρίσκονται σε επιμέρους κατηγορίες των κλινικών του ενός νοσοκομείου, στο άλλο κατατάσσονται σε διαφορετικές κατηγορίες ή στη γενική κατηγορία «διάφορα νοσήματα».

Σύντομη ιστορία του «Κοργιαλενείου-Μπενάκειου» Νοσοκομείου και του Θεραπευτηρίου «Ευαγγελισμός»

Α. «Κοργιαλένειο-Μπενάκειο» Νοσοκομείο Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού

Τις Διοικήσεις του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού (Ε.Ε.Σ.) απασχολούσε ζωηρά και επίμονα, από την εποχή των Βαλκανικών πολέμων ήδη, η σκέψη και προοπτική ανέγερσης και λειτουργίας στην πρωτεύουσα ιδιόκτητου πρότυπου Νοσοκομείου, για την αρτιότερη πρακτική εκπαίδευση κι εξάσκηση των σπουδαστριών Αδελφών Νοσοκόμων του, την παράλληλη παροχή υψηλής στάθμης νοσηλευτικής περίθαλψης στον πληθυσμό και την ενδεικνυόμενη επιστημονική έρευνα [12]. Το θέμα ίδρυσης του Νοσοκομείου άρχισε να αντιμετωπίζεται θετικότερα το φθινόπωρο του 1920 μετά τη δωρεά του ευεργέτη του Ε.Ε.Σ. Εμμανουήλ Μπενάκη 25.000 λιρών στερλινών, ως πρώτη χορηγία. Το 1923, η δαπάνη προϋπολογίσθηκε σε οχτώ ως δέκα εκατομμύρια δραχμές, ποσό στο οποίο δυσχερώς θα μπορούσε να διαθέσει ο Ε.Ε.Σ., με μόνα τα διαθέσιμα κεφάλαιά του. Το γεγονός αυτό ανάγκασε τον Πρόεδρο Αθανασάκη ν' απευθυνθεί στην Επιτροπή των Ελλήνων εκτελεστών της διαθήκης του Εθνικού Ευεργέτη Μαρίνου Κοργιαλένιου με στόχο και σκοπό την εξασφάλιση της συμμετοχής ειδικού κληροδοτήματος του. Η ανέγερση του Νοσοκομείου έγινε σε ευρύχωρο οικόπεδο της λεωφόρου Αλεξάνδρας, που είχε παραχωρηθεί ήδη από το Δήμο Αθηναίων στην Κοργιαλένειο Επιτροπή [13]. Στις 7 Απριλίου 1927, τέθηκε μέσα σε ατμόσφαιρα συγκινητικής επισημότητας ο θεμέλιος λίθος του Νοσοκομείου του Ε.Ε.Σ. Τα επίσημα εγκαίνια του Θεραπευτηρίου έγιναν στις 23 Νοεμβρίου 1930, στα πλαίσια του πάνδημου Εορτασμού της 100ετηρίδος της ανεξαρτησίας του 'Εθνους, με πανηγυρική τελετή. Αρχικά στο Νοσοκομείο ιδρύθηκαν δύο Κλινικές, η Παθολογική και Χειρουργική και τέσσερα Εργαστήρια, Ακτινολογικό, Βιοχημικό, Μικροβιολογικό και Παθολογοανατομικό. Το νοσοκομείο διέθετε επί πληρωμή Α΄, Β΄, Γ΄ θέσεις νοσηλείας και θέσεις απόρων. Στις αρχές του 1931 ιδρύθηκε Ωτορινολαρυγγολογική Κλινική, το 1932 προστέθηκε η Οφθαλμολογική Κλινική, για να ακολουθήσουν η Καρδιολογική και η Νευρολογική Κλινική. Τον Φεβρουάριο του 1939 η νοσηλευτική δυναμικότητα και εμβέλεια του Νοσοκομείου ενισχύθηκε αποφασιστικά με την προσθήκη δύο (2) νέων Κλινικών, μίας Παθολογικής και μίας Χειρουργικής. Ουσιαστική και βαρυσήμαντη υπήρξε η συμβολή του Νοσοκομείου του Ε.Ε.Σ. στην προαγωγή της επιστημονικής έρευνας και την πρόοδο κι εξέλιξη της Ιατρικής στη χώρα μας, αλλά και της συστηματικής πρακτικής κατάρτισης των Αδελφών Νοσοκόμων. Το «Κοργιαλένειο-Μπενάκειο» Νοσοκομείο εντάχθηκε το 1985 στο Εθνικό Σύστημα Υγείας.

Β. Θεραπευτήριο «Ευαγγελισμός»

Το Θεραπευτήριο «Ο Ευαγγελισμός» ιδρύθηκε το 1881 με το Βασιλικό Διάταγμα ΦΕΚ-τ.Α΄ 39/4-5-1881 [14-18]. Είχε φιλανθρωπικό και κοινωφελή σκοπό, ενώ ανέλαβε την εκπαίδευση και μόρφωση των αδελφών νοσοκόμων [19]. Το 1881 άρχισε η οικοδόμησή του σε οικόπεδο που είχε δωρίσει το 1880 η Μονή Πετράκη. Το νοσοκομείο άρχισε τη λειτουργία του στις 16 Απριλίου 1884. Το 1886 με δαπάνη του Ανδρέα Συγγρού ανεγέρθηκε ξεχωριστό απομονωτήριο στην έκταση του θεραπευτηρίου για τους πάσχοντες από λοιμώδη νοσήματα. Τα έργα βελτίωσης των κτιριακών εγκαταστάσεων συνεχίστηκαν και το 1888 κτίστηκε το Α΄ Χειρουργείο, ενώ το 1897 θεμελιώθηκε ο Οίκος Αδελφών, ο οποίος περατώθηκε το 1898, πάλι με δωρεά του Ανδρέα Συγγρού. Το 1897 θα κατασκευασθεί και θα λειτουργήσει επιστημονικό εργαστήριο Χημείας, ενώ το νοσοκομείο θα εφοδιασθεί με μηχάνημα ακτίνων Röntgen (Ακτίνες-Χ). Το 1903, συστήνονται τα πρώτα Εξωτερικά Ιατρεία: το Παθολογικό, το Χειρουργικό και το Γυναικολογικό. Την πρώτη κιόλας ημέρα λειτουργίας τους εξετάζονται συνολικά 60 ασθενείς. Ο «Ευαγγελισμός» διέθετε θέσεις νοσηλείας επί πληρωμή (Πολυτελείας, Α΄, Β΄, Γ΄) και θέσεις απόρων.

Στην αυγή της δεκαετίας του '30, το Νοσοκομείο διέθετε 4 Παθολογικές Κλινικές και 3 Χειρουργικές, καθώς και Ακτινολογικό, Μικροβιολογικό και Παθολογοανατομικό Εργαστήριο. Τα ανεξάρτητα Εξωτερικά Ιατρεία ήταν το Οφθαλμολογικό, το Νευρολογικό, το Ωτορινολαρυγγολογικό και το Οδοντιατρείο. Το θεραπευτήριο διέθε-

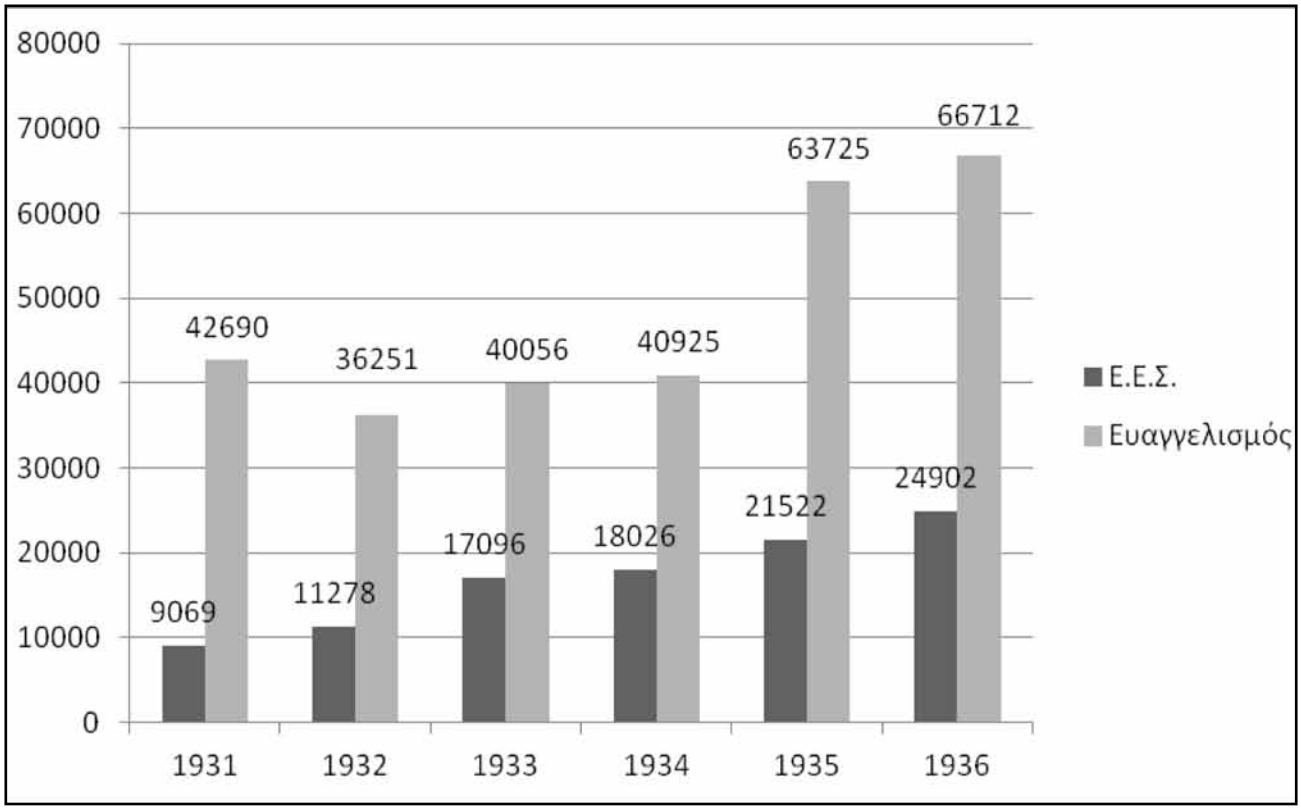

Διάγραμμα 1.
Ετήσια διακύμανση αριθμού δωρεάν ημερών νοσηλείας Κοργιαλενείου-Ευαγγελισμού (1931-1936).

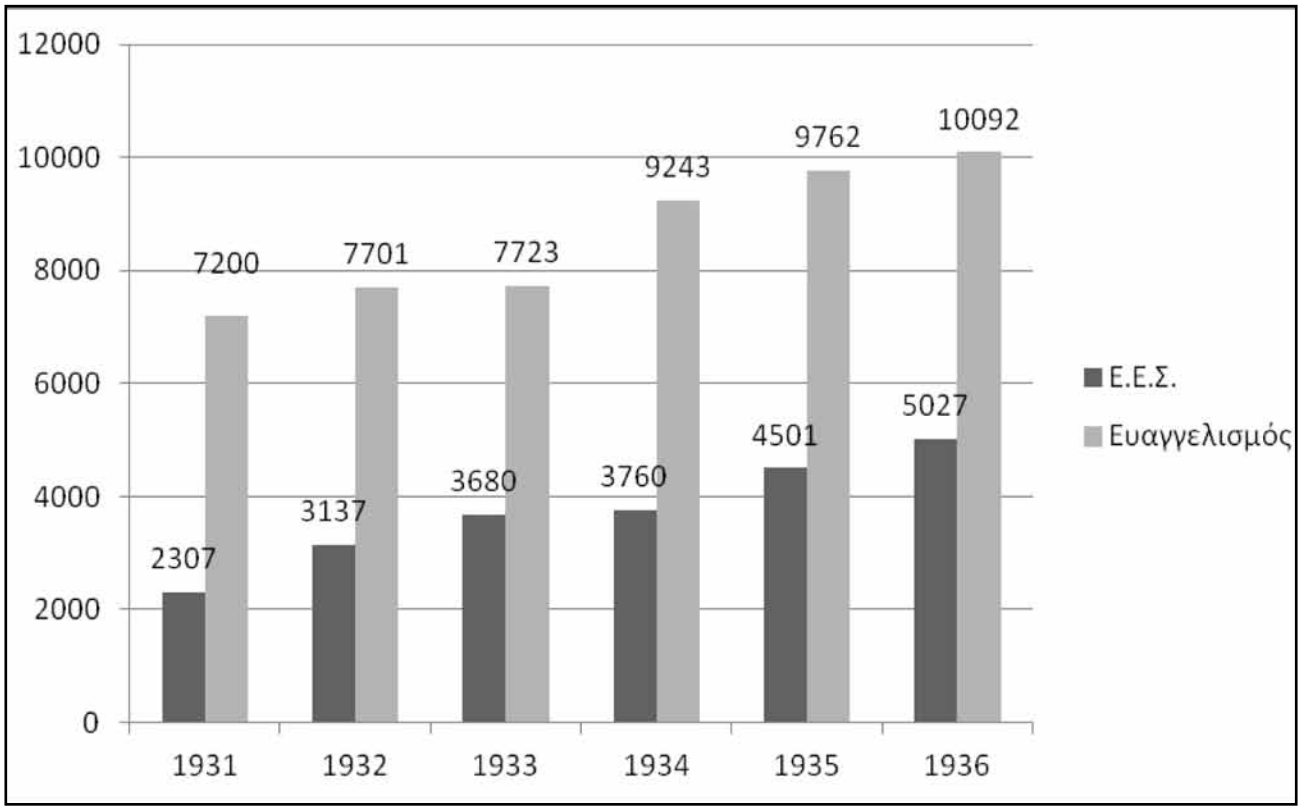

Διάγραμμα 2.
Συνολικό διάγραμμα εισαγωγών όλων των Κλινικών Κοργιαλενείου-Ευαγγελισμού (1931-1936).

τε επίσης: Παιδιατρικό Ιατρείο (1929), Ιατρείο Αφροδισίων και Δερματικών Νοσημάτων (1929), Αντιφυματικό Ιατρείο (1929), Καρδιολογικό και Αντιλυσσικό Ιατρείο (1932), Ουρολογική-Χειρουργική Κλινική (1935), ενώ απέκτησε και μία 5η Παθολογική Κλινική (1938). Το 1939, ο «Ευαγγελισμός» τιμήθηκε από την «Επιτροπή Εκθέσεως Υγιεινής» με το χρυσό μετάλλιο. Το 1950 θα βρει τη Νέα Πτέρυγα του Ιδρύματος με προσθήκες και αύξηση των κλινών. Η Νέα Πτέρυγα, των επτά πλέον ορόφων, θα εγκαινιαστεί στις 5 Απριλίου και θα ονομασθεί «Πτέρυγα ΑΧΕΠΑ», προς τιμή των ομογενών που συνέδραμαν στο μεγαλύτερο μέρος των εξόδων κατασκευής της. Το 1964, θα προστεθούν άλλοι τέσσερεις όροφοι στην «Πτέρυγα ΑΧΕΠΑ», ενώ το 1974, ο εφοπλιστής Ιωάννης Διαμαντή Πατέρας θα συνδράμει στην ανέγερση νέας πτέρυγας για τη νοσηλεία των ναυτικών. Ο «Ευαγγελισμός» εντάχθηκε το 1983 στο ΕΣΥ.

Και τα δύο νοσοκομεία με την ευεργετική τους φιλανθρωπία δεν ανέλαβαν την υποχρέωση - ούτε και ήταν δυνατόν να την αναλάβουν- να υποκαταστήσουν το Κράτος στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής. Εάν, φυσικά, διέθεταν τους αναγκαίους πόρους, υπήρχε η διάθεση να προορίσουν όλες τις κλίνες της Γ' θέσης για τους άπορους δωρεάν, αλλά και μ' όλες τις οικονομικές δυσχέρειες του Μεσοπολέμου, η προσφορά δωρεάν νοσηλείας στους απόρους ήταν ένα μικρό θαύμα. (Διάγραμμα 1).

Με την ευρύτητα και την αποτελεσματικότητα της θεραπευτικής και νοσηλευτικής τους δράσης, το «Κοργιαλένειο-Μπενάκειο» Νοσοκομείο του Ε.Ε.Σ. και ο «Ευαγγελισμός» κατέκτησαν ταχύτατα την απόλυτη εμπιστοσύνη και επιβλήθηκαν άμεσα στη συνείδηση του λαού, κερδίζοντας ταυτόχρονα την αμέριστη εκτίμηση του Κράτους και της Ελληνικής Κοινωνίας. (Διάγραμμα 2).

Επεξεργασία και απεικόνιση δεδομένων

Στην παρούσα μελέτη επιλέχθηκαν να παρουσιαστούν τα συγκριτικά δεδομένα των Παθολογικών και Χειρουργικών Κλινικών καθώς και τα δεδομένα εκ των δύο βασικότερων Εργαστηρίων, αμφότερων των δύο νοσοκομείων, του Ακτινολογικού και του Μικροβιολογικού. Στα πεπραγμένα καταγράφονται οι εισαγωγές των ασθενών συνολικά και ανά φύλο, οι επιμέρους διαγνώσεις των ασθενειών κατηγοριοποιημένες ανά σύστημα και η έκβαση της υγείας των ασθενών.

Παθολογικές Κλινικές

Η σύγκριση των εισαγωγών στα δύο νοσοκομεία εστιάζεται ουσιαστικά στις διαφορετικές δυνατότητες υποδομών και αριθμού κλινών των δύο νοσοκομείων. Με το πέρας όμως των ετών και το Κοργιαλένειο θα αυξήσει τις εισαγωγές στο πλαίσιο της δημιουργίας νέων πτερύγων (Διάγραμμα 3). Στο Κοργιαλένειο Νοσοκομείο οι εισαγωγές των ανδρών στην Παθολογική Κλινική υπερέχουν από τις αντίστοιχες των γυναικών (Διάγραμμα 4). Το αντίθετο παρατηρείται στις Παθολογικές Κλινικές του Ευαγγελισμού (Διάγραμμα 5). Μία πιθανή ερμηνεία αυτής της διαφοροποίησης βρίσκεται στον τρόπο λειτουργίας των δύο Νοσοκομείων. Σύμφωνα με τα πεπραγμένα

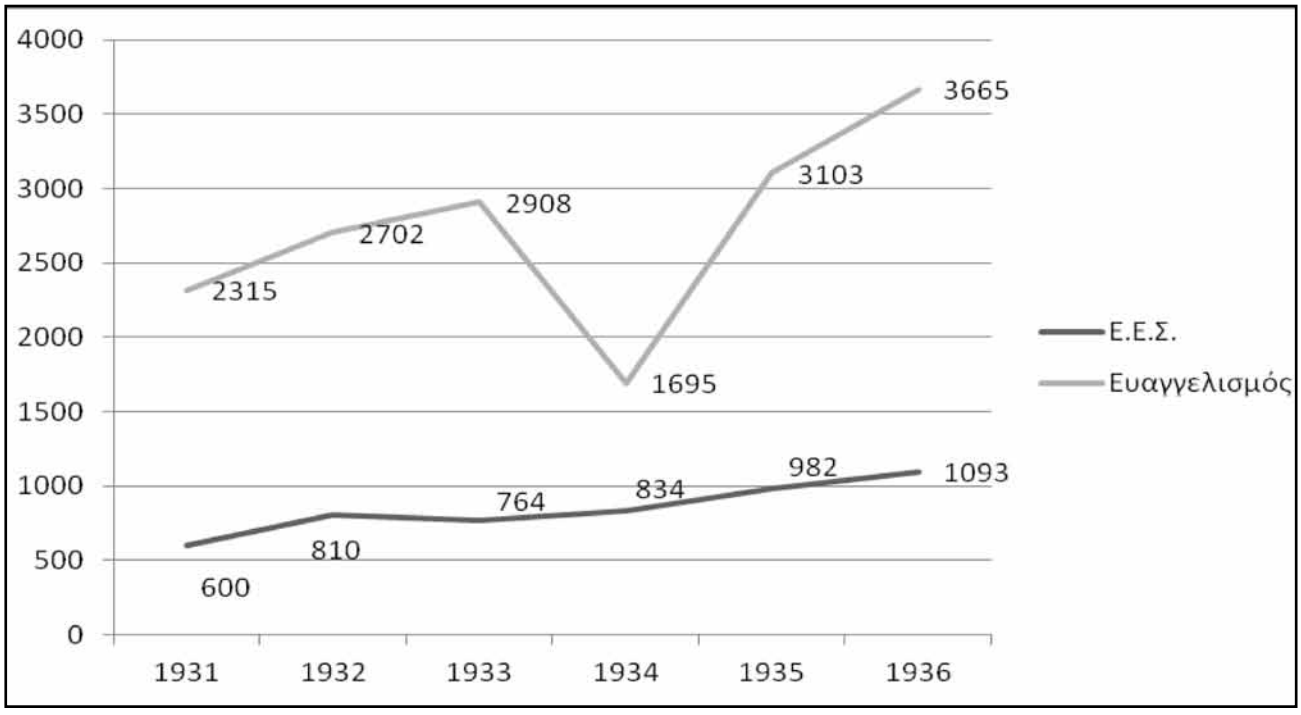

Διάγραμμα 3.
Σύνολο εισαγωγών Παθολογικών Κλινικών.

της Κλινικής του Κοργιαλενείου, ο μεγαλύτερος αριθμός ασθενών που νοσηλεύονται στη Γ΄ θέση αφορά άνδρες εργάτες. Στον Ευαγγελισμό, μετά την υποβάθμιση της Γυναικολογικής Κλινικής σε Ιατρείο, πολλές γυναίκες οδηγήθηκαν για νοσηλεία στις Παθολογικές Κλινικές [4].

Τα συγκεντρωτικά διαγράμματα των ασθενειών ανά σύστημα στις Παθολογικές Κλινικές των δύο Νοσοκομείων παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς παρατηρείται ότι τα δύο κορυφαία συστήματα σε εισαγωγές ασθενών είναι ακριβώς τα ίδια και στα δύο Νοσοκομεία (Διάγραμμα 6 & 7). Το πεπτικό και αναπνευστικό σύστημα καθώς και τα λοιμώδη νοσήματα εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά νοσηρότητας και θνησιμότητας και καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο χώρο στο νοσολογικό χάρτη της Αθήνας, επειδή μέσα από τις επιμέρους ασθένειες των συστημάτων μπορούν να αποτυπωθούν οι συνθήκες διατροφής, διαβίωσης και συνωστισμού, που επικρατούσαν την περίοδο που εξετάζεται. Σημαντικά επίσης ποσοστά έχουν τα καρδιαγγειακά νοσήματα, οι νόσοι ήπατος και χοληφόρων οδών και οι παθήσεις του νευρικού συστήματος. Στις επιμέρους νοσολογικές οντότητες κυριαρχούν η χολοκυστίτιδα, το έλκος του δωδεκαδακτύλου, η ελονοσία και η φυματίωση. Αυξημένα περιστατικά καταγράφονται και για τον σακχαρώδη διαβήτη, αλλά και τις νευροφυτικές διαταραχές. (Διάγραμμα 8 και 9).

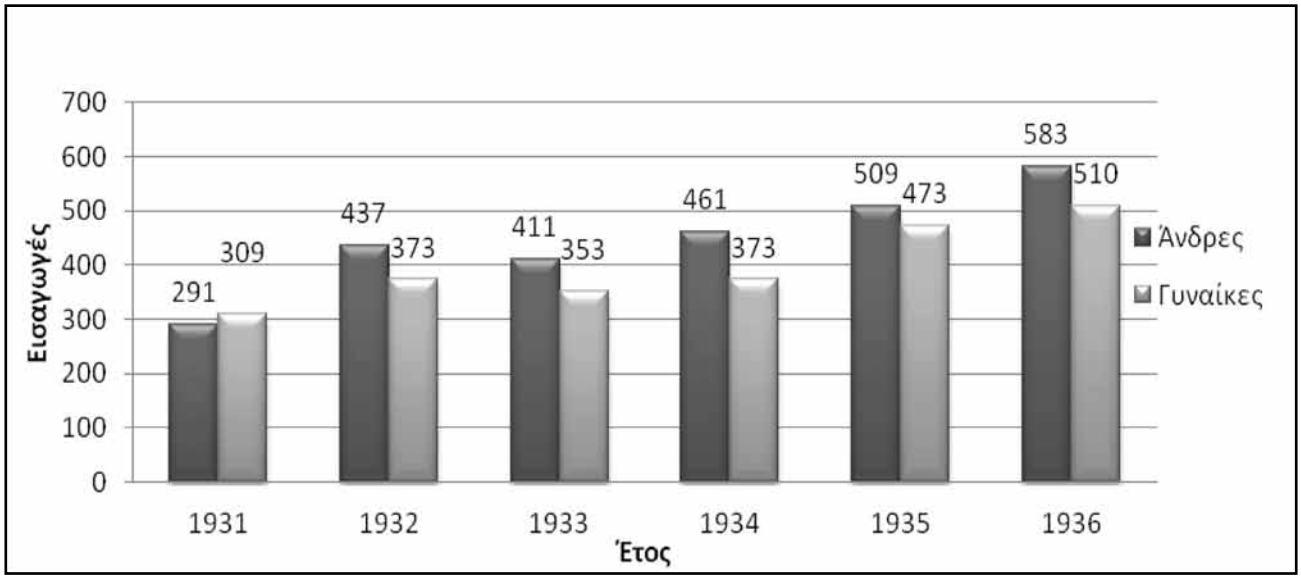

Διάγραμμα 4.
Εισαγωγές ανά φύλο (Κοργιαλένειο Νοσοκομείο).

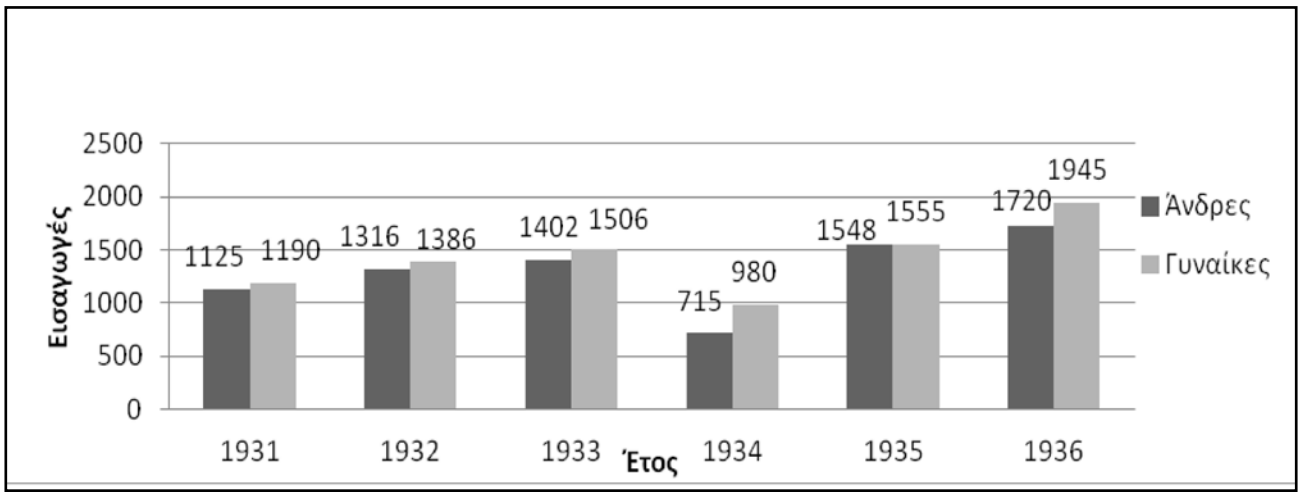

Διάγραμμα 5.
Εισαγωγές ανά φύλο (Ευαγγελισμός).

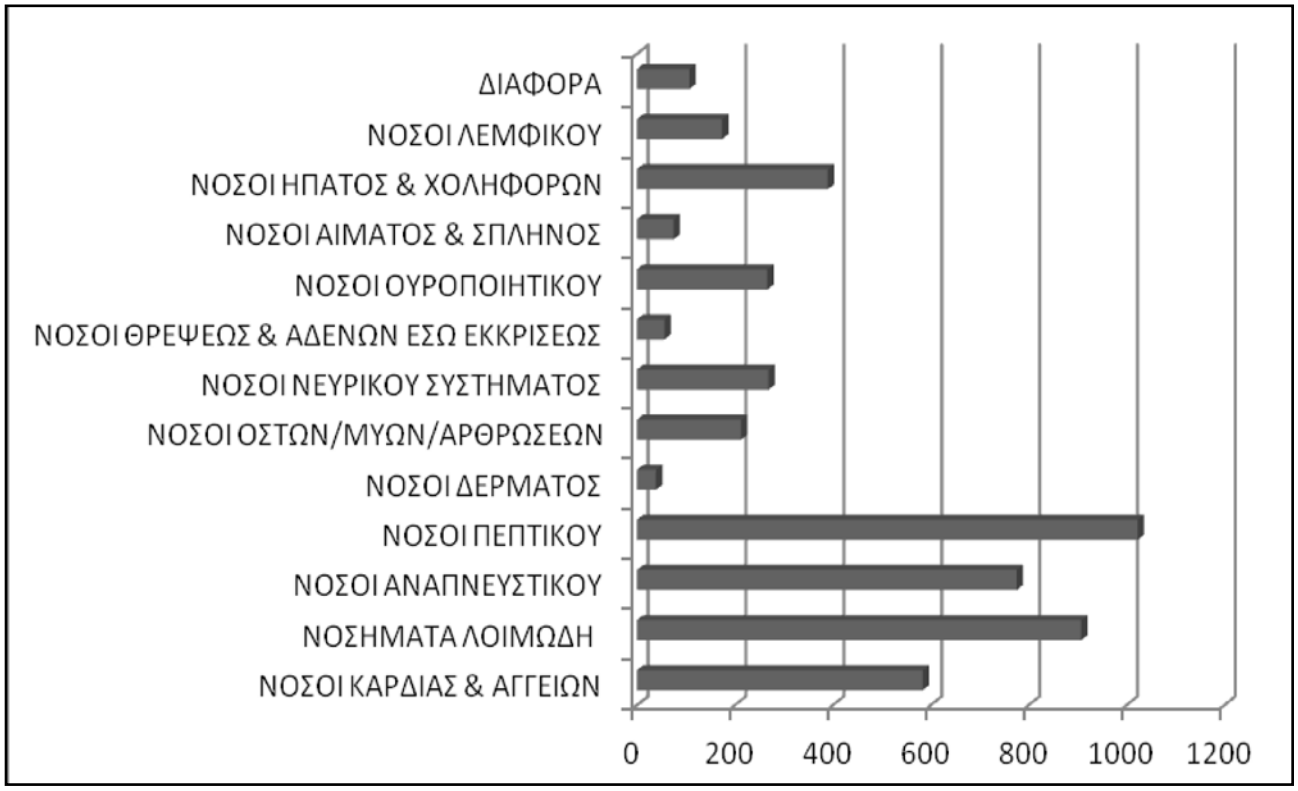

Διάγραμμα 6.
Συγκεντρωτικό διάγραμμα ασθενειών ανά σύστημα (Κοργιαλένειο).

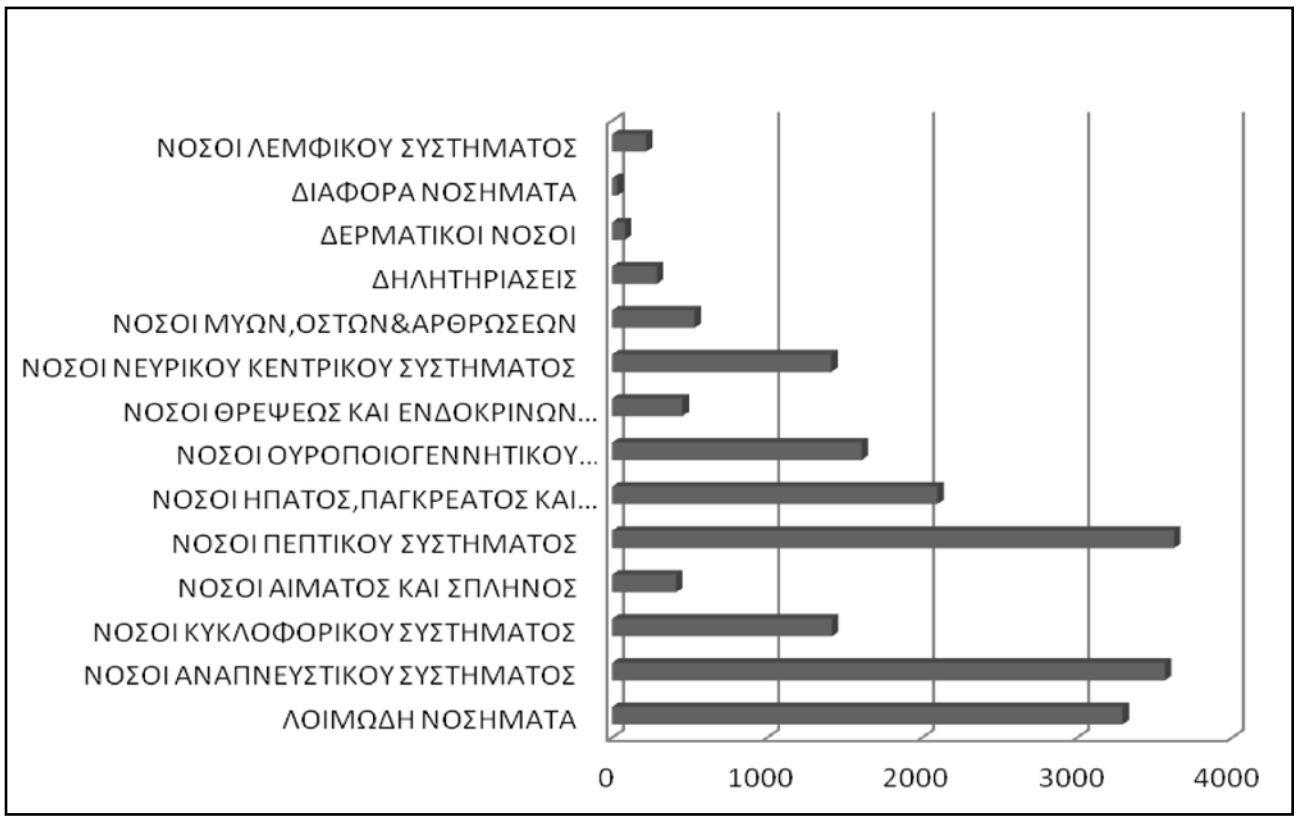

Διάγραμμα 7.
Συγκεντρωτικό διάγραμμα ασθενειών ανά σύστημα (Ευαγγελισμός).

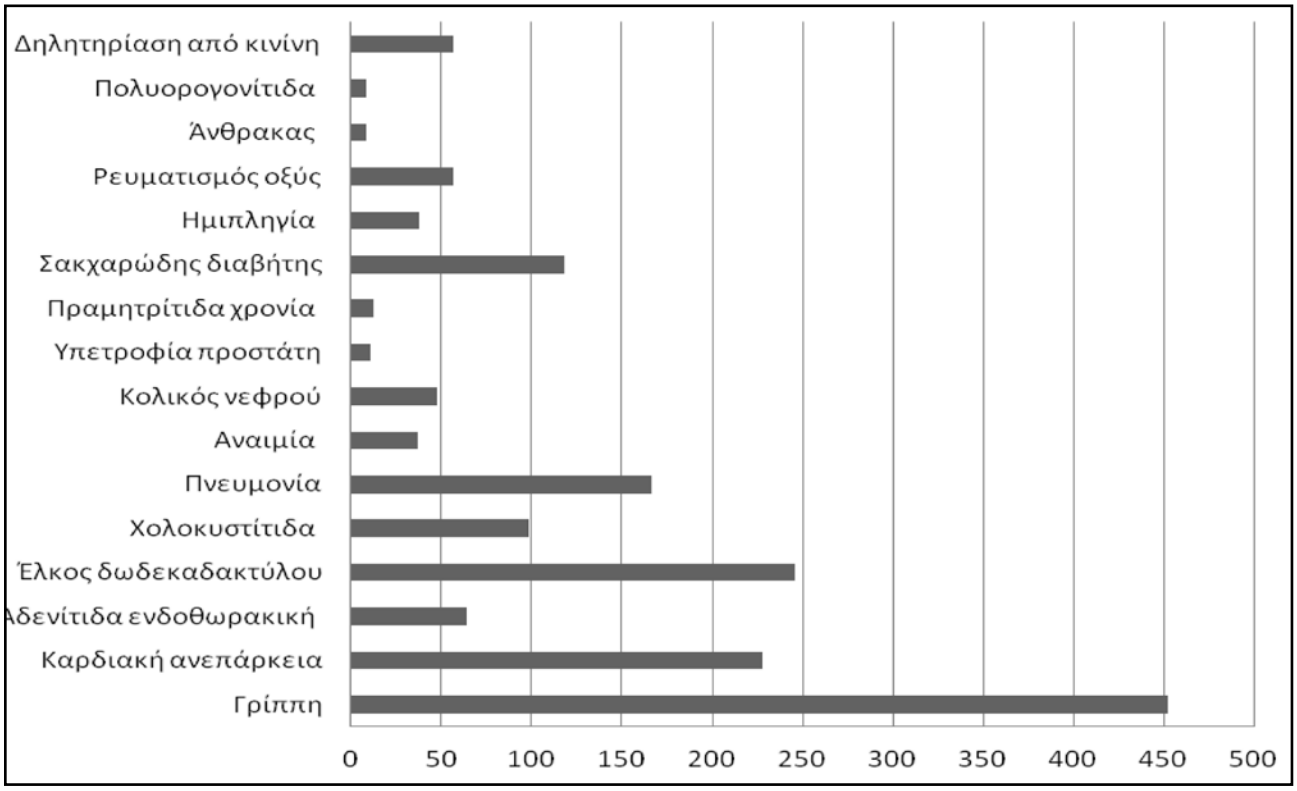

Διάγραμμα 8.
Συγκεντρωτικό διάγραμμα νόσων με τη μεγαλύτερη συχνότητα (Κοργιαλένειο).

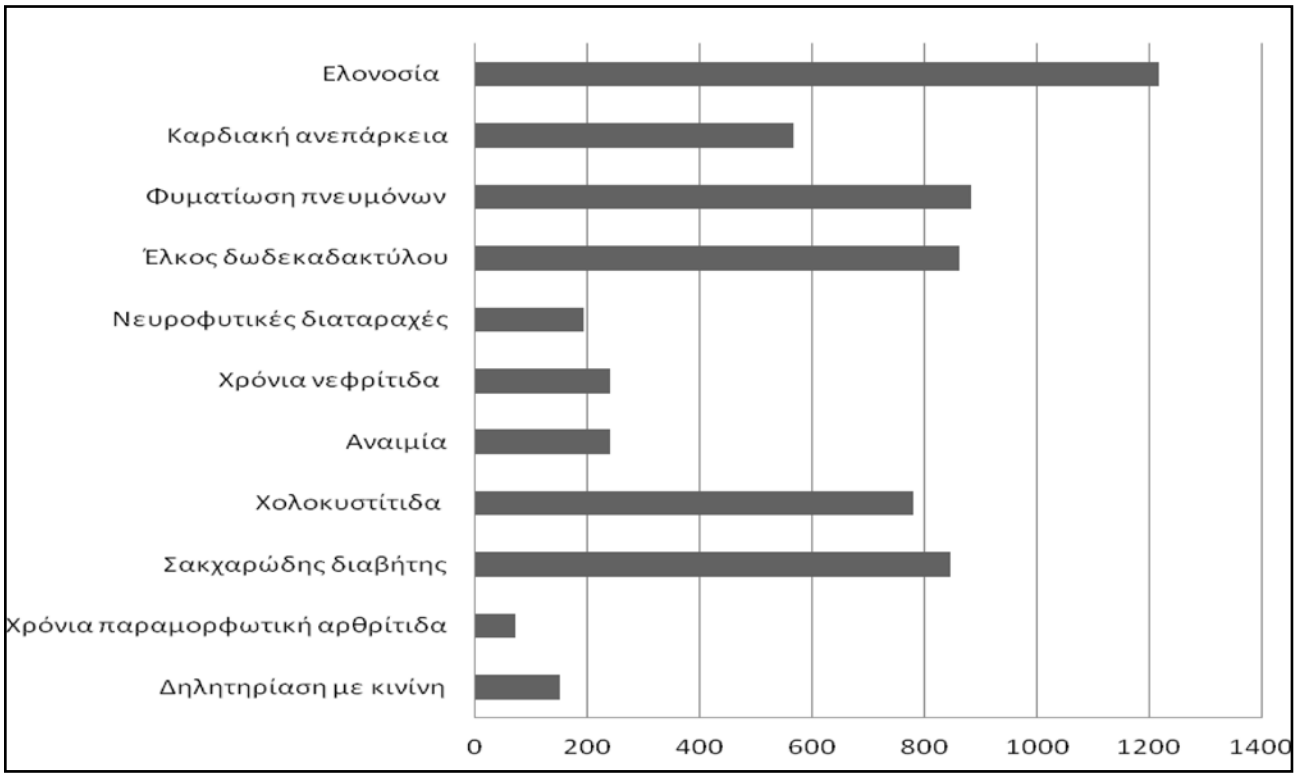

Διάγραμμα 9.
Συγκεντρωτικό διάγραμμα νόσων με τη μεγαλύτερη συχνότητα (Ευαγγελισμός).

Επιμέρους δεδομένα εκ των αρχείων του Κοργαλενείου (Διαγράμματα 10-16).

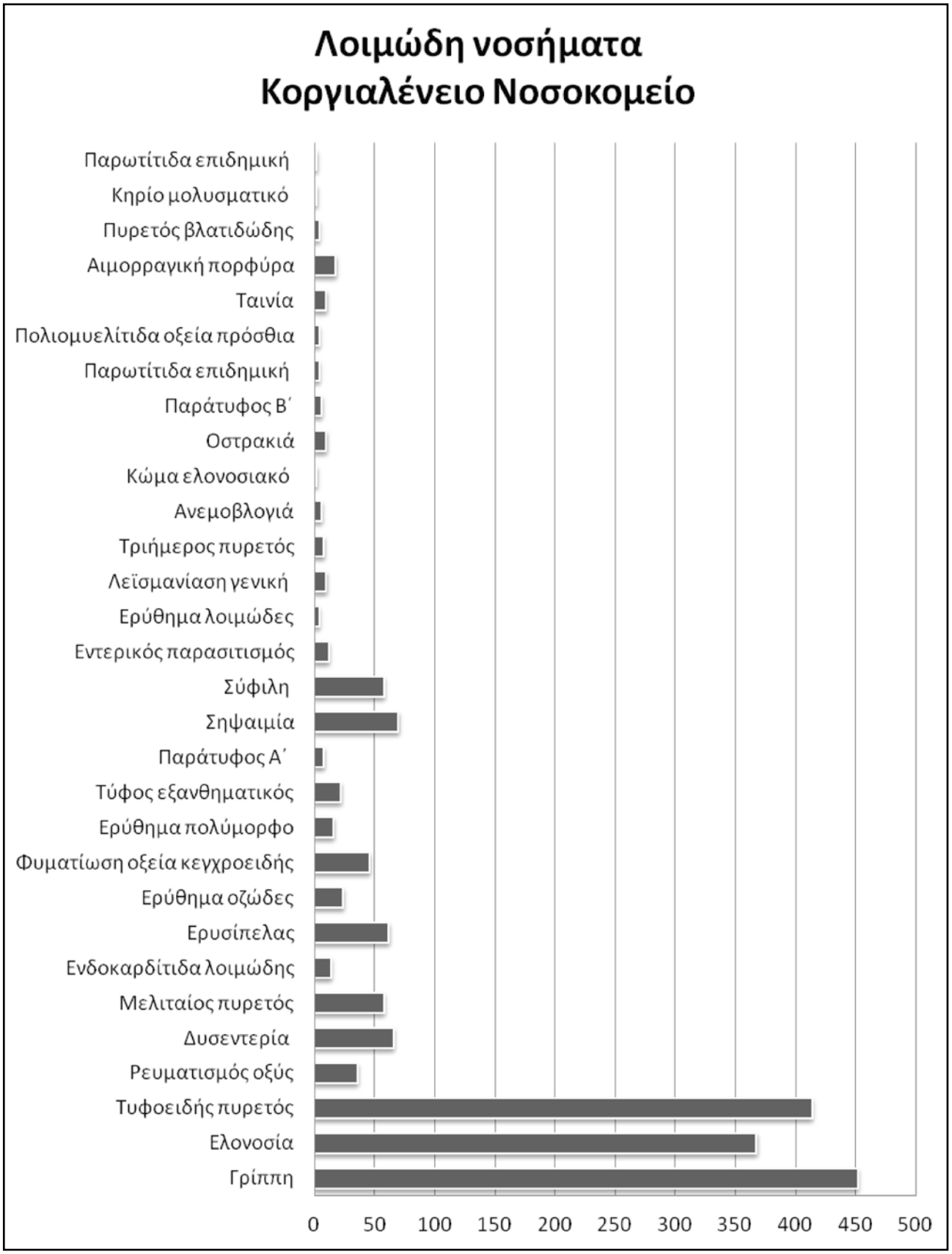

Διάγραμμα 10.
Λοιμώδη νοσήματα.

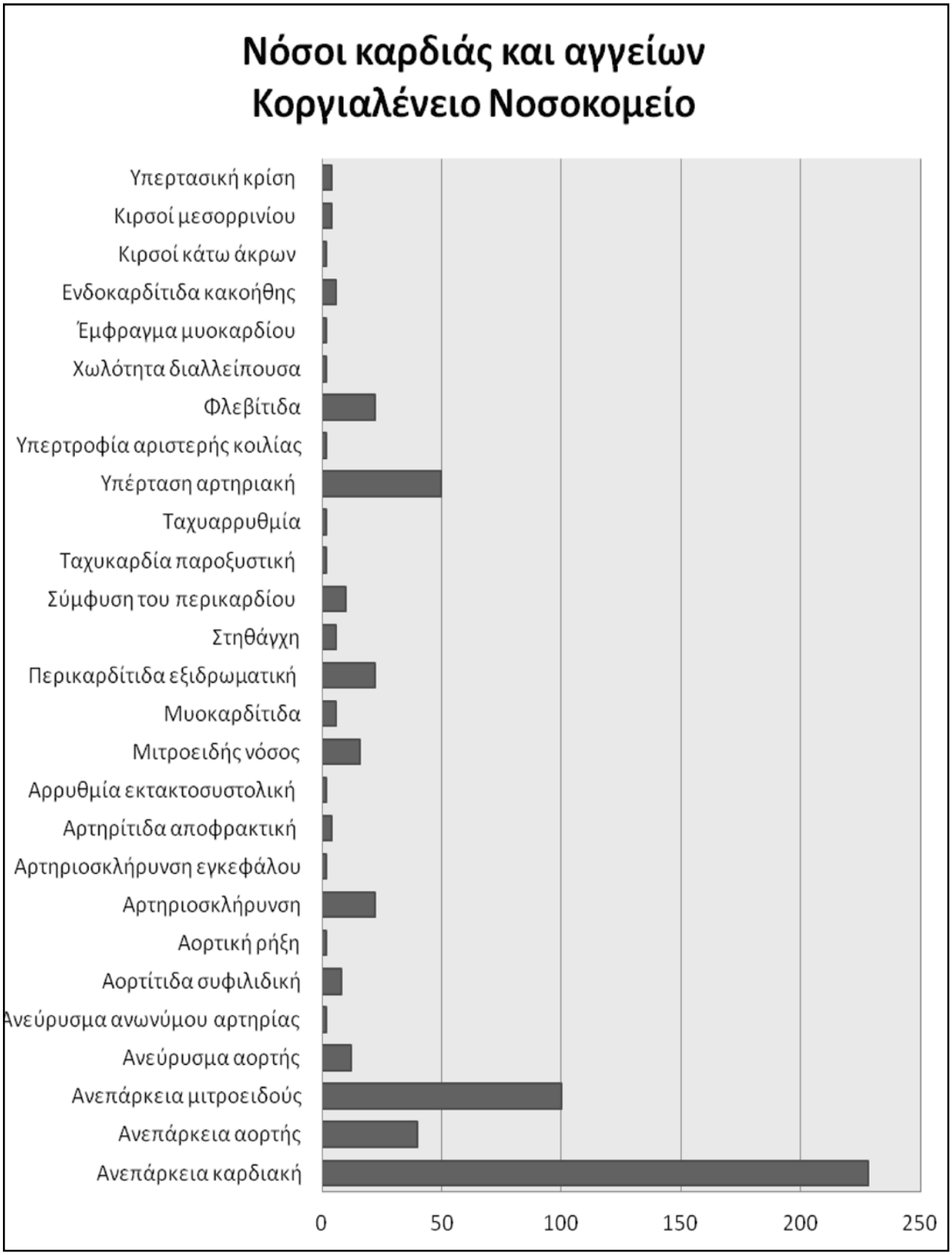

Διάγραμμα 11.
Διάγραμμα νόσων καρδιάς και αγγείων.

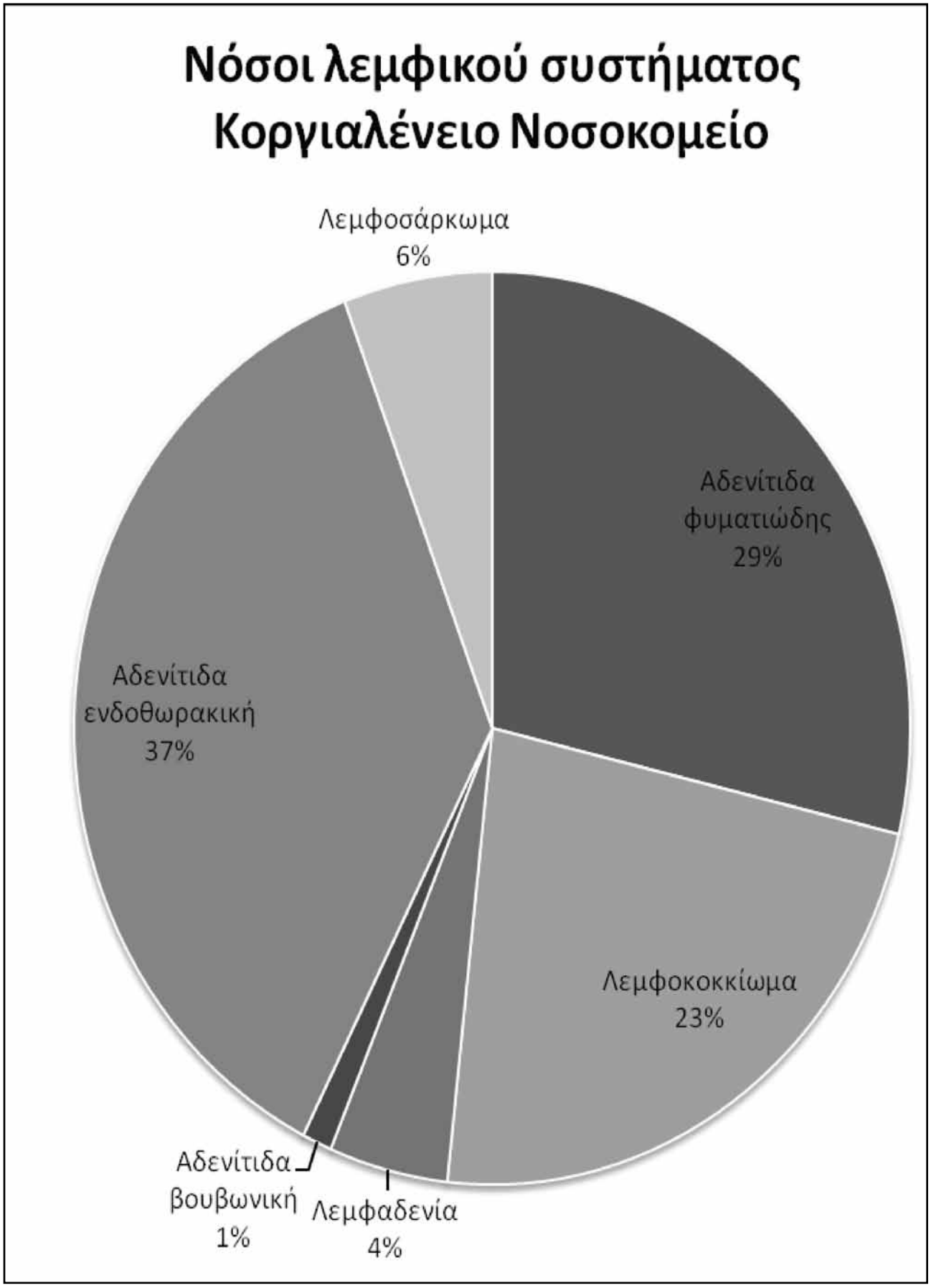

Διάγραμμα 12.
Συγκεντρωτικό διάγραμμα ασθενειών ανά σύστημα (Ευαγγελισμός).

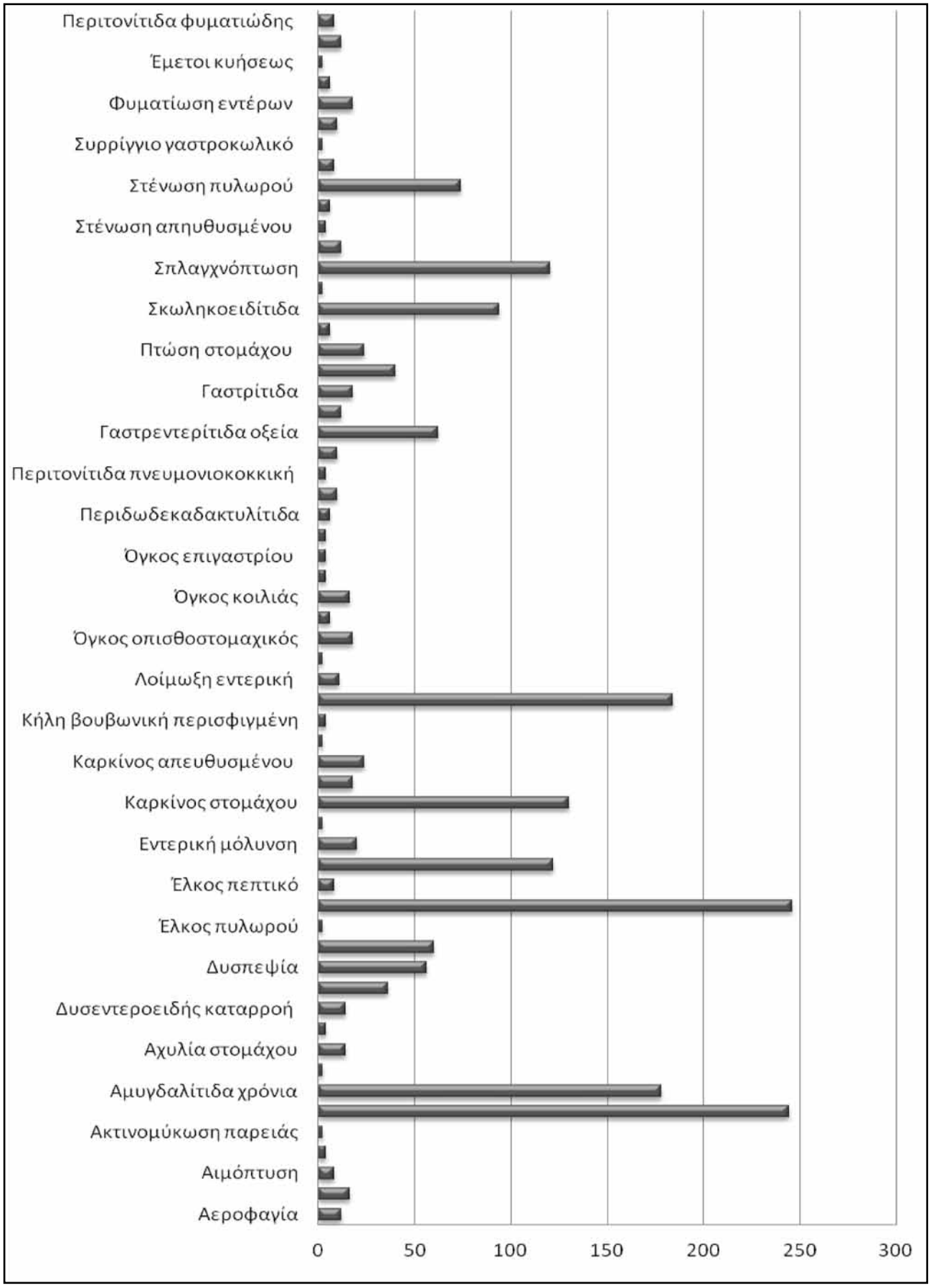

Διάγραμμα 13.
Διάγραμμα νόσων πεπτικού συστήματος.

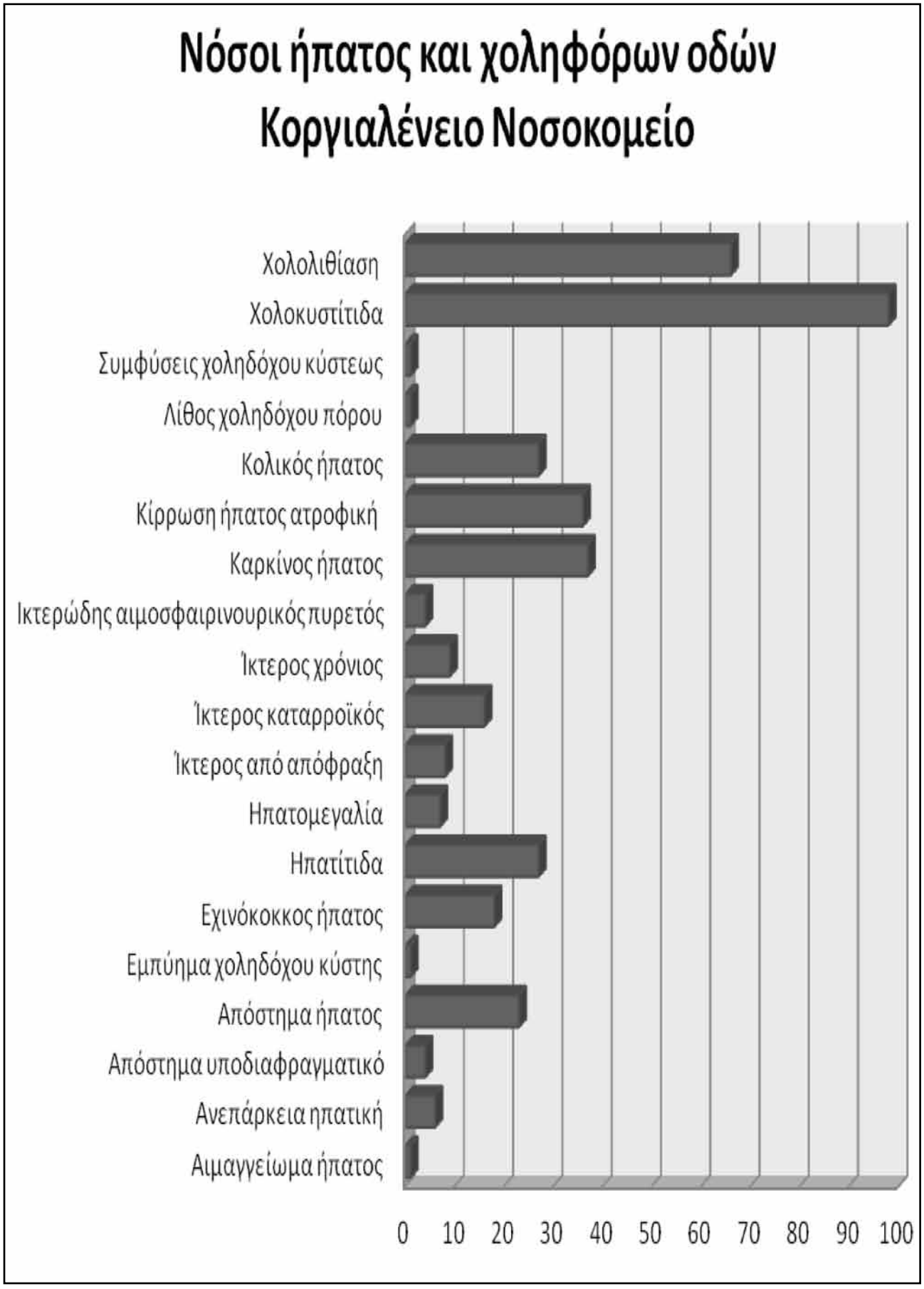

Διάγραμμα 14.
Διάγραμμα νόσων ήπατος και χοληφόρων οδών.

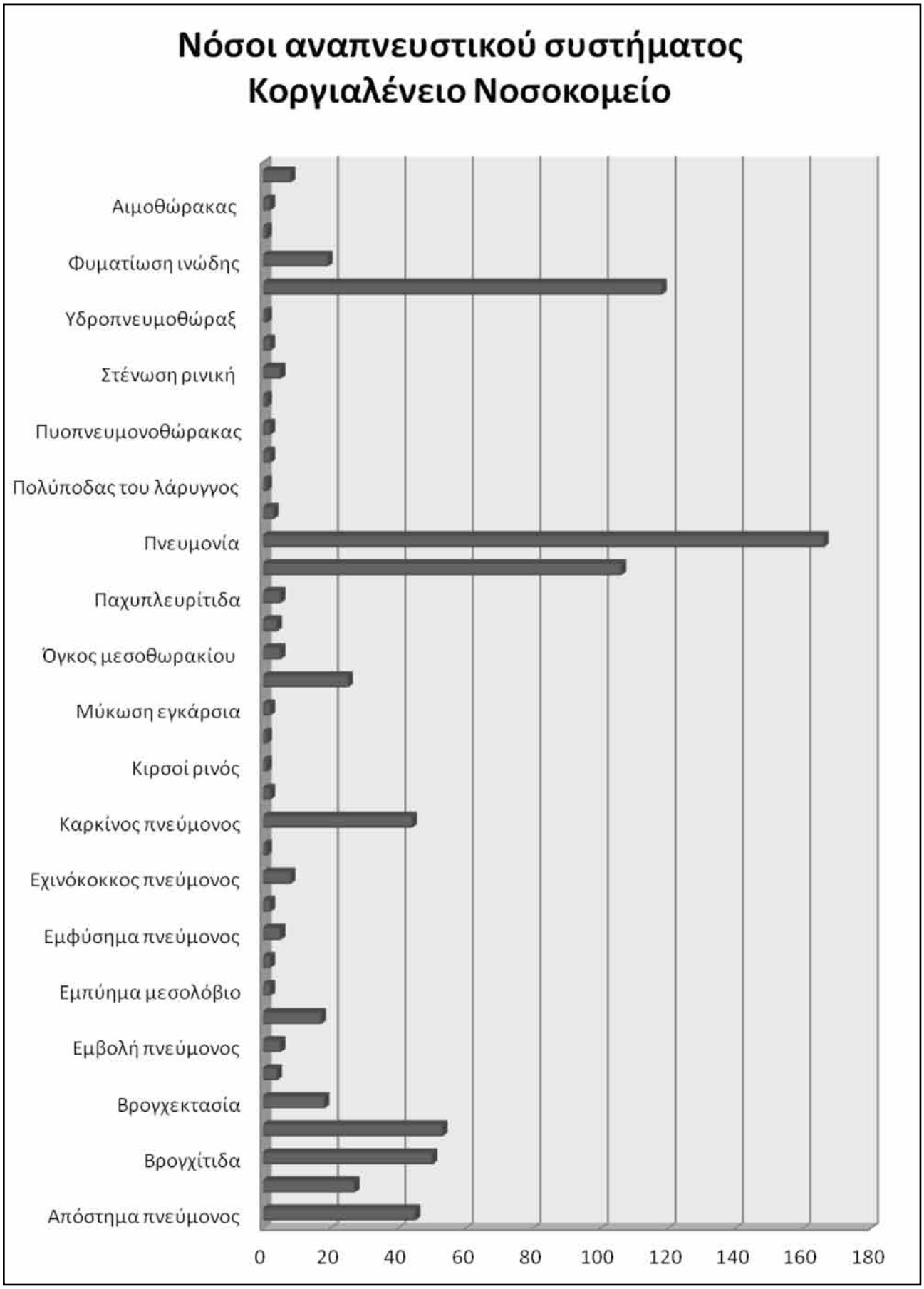

Διάγραμμα 15.
Διάγραμμα νόσων αναπνευστικού συστήματος.

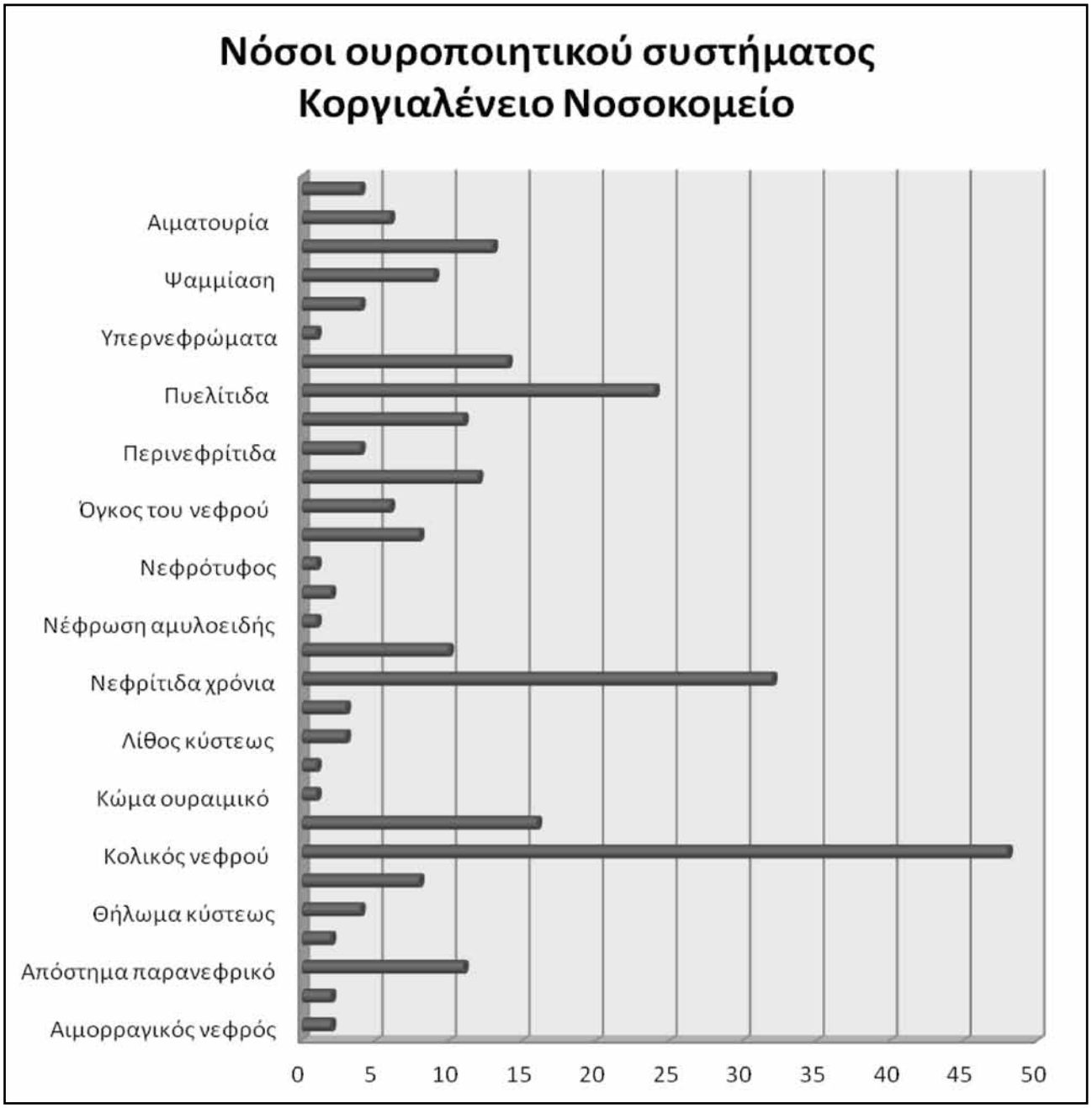

Διάγραμμα 16.
Διάγραμμα νόσων ουροποιητικού συστήματος.

Summary

Comparative Study of the Patient Flow in the Athens General Hospital "Korgialenio-Benakio National Red Cross" and the Regional General Hospital "Evangelismos" (1931-1936): Source of Information Regarding the Medical Map of Athens During the Interwar Period.

Pagratis N., Tsiamis C., Mandyla-Kousouni M., Athanasopoulou J., Anoyatis-Pelé D.

Postgraduate Program "Historical Demography", Faculty of History, Ionian University, Corfu

The current paper discusses the spectrum of nosology in Athens during the Interwar period, with the assistance of the archives of two remarkable charitable clinics, i.e. the General Hospital "Korgialenio-Benakio National Red Cross" and the Regional General Hospital "Evangelismos" (1931-1936). Official reports of the period indicate the prevalence of diseases dangerous to the public health, as well as of other diseases which have been concerning Pathology and Surgery diachronically. The arrival of refugees, who had been deprived of even basic healthcare, exacerbated the crisis in healthcare services while at the same time contributing to the alteration of the epidemiological map of the country. The period

under examination was dominated by infectious diseases, whereas the spectrum of nosology expanded further in the form of various other diseases, such as those concerning the digestive and respiratory systems.

Key-words: Hospital “Evangelismos”, Historical Demography, General Hospital “Korgialenio”, Interwar period, Nosology.

Βιβλιογραφία

1. Κοπανάρης Φ., Η δημόσια υγεία εν Ελλάδι, εκδ. Χρ. Χρονοπούλου, Αθήνα, 1933, σελ. 56.
2. Χαριτάκης Κ., Τα νεώτατα δεδομένα επί της κοινωνικής υγιεινής , Αθήνα, 1929, σελ. 32.
3. Κάτσος Αθ., Κοινωνική πρόνοια και δημόσια υγιεινή εις την Ελλάδα, Αθήνα, 1969, σελ. 112.
4. Ανωγιάτης–Pele Δ., Τσιάμης Κ., Μαυρέας Κ., Αθανασοπούλου Ι., Δημογραφική προσέγγιση της νοσηλευτικής κίνησης του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1927-1939), Κέρκυρα, 2012.
5. ΄Εκθεσις των Πεπραγμένων του έτους 1931 του Θεραπευτηρίου ο «Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ και του Ταμείου Συντάξεων του Προσωπικού, τύποις Ι. και Α. Παπανικολάου, εν Αθήναις, 1932.
6. ΄Εκθεσις των πεπραγμένων του έτους 1932 του Θεραπευτηρίου ο «Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ και του Ταμείου Συντάξεων του Προσωπικού. τύποις Ι. και Α. Παπανικολάου, εν Αθήναις, 1933.
7. ΄Εκθεσις των πεπραγμένων του έτους 1933 του Θεραπευτηρίου ο «Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ και του Ταμείου Συντάξεων του Προσωπικού. τύποις Ι. και Α. Παπανικολάου, εν Αθήναις, 1934.
8. ΄Εκθεσις των πεπραγμένων του έτους 1935 του Θεραπευτηρίου ο «Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ και του Ταμείου Συντάξεων του Προσωπικού. Τύποις Ι. και Α. Παπανικολάου, εν Αθήναις, 1936.
9. ΄Εκθεσις των πεπραγμένων του έτους 1936 του Θεραπευτηρίου ο «Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ και του Ταμείου Συντάξεων του Προσωπικού. Τύποις Ι. και Α. Παπανικολάου, εν Αθήναις, 1937.
10. ΄Εκθεσις των πεπραγμένων των ετών 1931–1932-1933, Νοσοκομείον Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Κοργιαλένειον-Μπενάκειον, εν Αθήναις, 1934.
11. ΄Εκθεσις των πεπραγμένων των ετών 1934–1935-1936, Νοσοκομείον Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Κοργιαλένειον-Μπενάκειον, εν Αθήναις, 1937.
12. ΄Γερουλάνος Μ., Επισκόπησις του έργου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, Αθήνα, 1954, σελ.68.
13. ΄Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Εκθέσεις Πεπραγμένων και Λογοδοσίες, Δράσις του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού 1877-1927, Εκθέσεις δράσεως Επαρχιακών Τμημάτων, Αθήνα, 1927.
14. Μακκάς Γ., Λόγος εκφωνηθείς τη ΚΕ΄ Μαρτίου 1884 επί τοις εγκαινίοις του Θεραπευτηρίου Ευαγγελισμού ενώπιον της Α.Μ. του Βασιλέως και της Α.Μ. της Βασιλίσσης, τύποις Βλαστού Βαρβαρρήγου, εν Αθήναις, 1884.
15. Ψαραδάκη Ε., Εκατό χρόνια επιστημονικής προσφοράς του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» στην υγεία του λαού (1884-1984), Α΄ τόμος, Αθήνα, 1984: 1-258.
16. Λανάρα Β., Τα εκατό χρόνια της Σχολής Αδελφών Νοσοκόμων του «Ευαγγελισμού» 1875-1975, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι, 1987: 43-100.
17. Λεύκωμα Πεντηκονταετηρίδος Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» 1884-1934, τύποις Ιδρύματος «Νεοελληνικά Γράμματα», Αθήναι, 1934:109-112.
18. Πανηγυρική ΄Εκδοση για τα εκατό χρόνια του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός» 1884-1984, ΄Ενωση Επιστημονικού Προσωπικού Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός», Αθήνα, 1984: 21-123.
19. Πεντόγαλος Γ., οι πρώτες προσπάθειες για επιστημονική εκπαίδευση Μαιών στο Ελληνικό Κράτος (1835-1850), Materia Medica Graeca, 1985; 13;197-200.
20. Μάνδυλα-Κουσουνή Μαρία, Η ιστορία του Εργαστηρίου Υγιεινής, Επιδημιολογίας και Ιατρικής Στατιστικής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 2010.